

हरि साई कृस्न साईको भारत

- टीकाराम फुलारा

उप-प्राध्यापक

त्रि.वि. डोटी बहुमुखी क्याम्पस डोटी

१) सारसंक्षेप

प्रस्तुत आलेखमा हरि साई कृस्न साईको भारतको सङ्कलन गरी अध्ययन गरिएको छ । यस क्रममा सङ्कलन स्थल, प्रमुख वाचक र सहभागीहरूको परिचय दिई भारतको परिचय, पाठ, सन्दर्भ र आशय अर्थात् निष्कर्ष दिइएको छ । प्रत्येक पृष्ठको अन्त्यमा उक्त पृष्ठमा प्रयुक्त स्थानीय कठिन शब्दहरूको नेपाली भाषामा अर्थ खुलाइएको छ ।

२) तात्कालिक सन्दर्भ

मिति २०७५ जेष्ठ २६ गतेका दिन भाषा, साहित्य, कला र संस्कृतिको धनी अछाम जिल्लाको सदरमुकाम मंगलसेनबाट २० किलोमिटर पूर्व - दक्षिणतिर रहेको प्राकृतिक रूपमा निकै सुन्दर कमल बजार नगरपालिकाको दक्षिणकालीको मन्दिर प्राङ्गणमा यो हुड्केली सङ्कलन गरिएको हो । उक्त न.पा. वडा नं २ बजुडा गाउँमा बासेबास गर्दै आएका ८१ वर्षीय जेष्ठ नागरिक कला र गलाका धनी, १५-१६ वर्षको उमेरदेखि नै बाजे मेघे ढोली र बुवा नयाँ ढोलीबाट सिकेर भारत गायनलाई पेसाका रूपमा अंगाल्दै आएका अछाम जिल्लाका ख्यातिप्राप्त हुड्के हुन हरि ढोली । यिनले अछाम जिल्लामा मात्र नभई छिमेकी जिल्ला दैलेखमा पनि ५०-६० पटक हुड्केली प्रस्तुत गरिसकेको स्थानीयवासीहरू बताउँछन् । तिनै हरि ढोली प्रस्तुत डोटीका राजा हरि शाही कृष्ण शाहीको भारतको प्रमुखवाचक हुन भने सहयोगी वाचकका रूपमा प्रमुखवाचकका छोरा जगत ढोली र अर्का सहयोगी लाले ढोली रहेका छन् ।

यस भारतको सङ्कलनमा अछाम बहुमुखी क्याम्पसका क्याम्पसप्रमुख छत्रबहादुर बिष्ट, कमलबजार नगरपालिका वडा नं ३ का वडा अध्यक्ष जगतबहादुर बिष्ट र सोही नगरपालिका वडा नं २ निवासी समाजसेवी बलबहादुर कुँवरले महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् । स्थानीयवासीहरू धर्मसिं चलाउने, केशबबहादुर चलाउने, रतनबहादुर चलाउने, रामबहादुर बिष्ट, जयप्रकाश बिष्ट, बासुदेव अधिकारी, पैलाव बिष्ट, पशुपति उपाध्याय तिमिल्सैन, चन्द्रप्रसाद अधिकारी, जीवन धमला, लोकेश देवकोटा, अमर चलाउने, भक्तबहादुर बोहरा, जगतराम बजगाँई, तपेन्द्र भण्डारी, रतनबहादुर बिष्ट, रामेश्वर उपाध्याय, ओमप्रकाश बजगाँई, तुलाराम जैशी, जगन्नाथ जैशी, भरत बिष्ट, मनिराम बजगाँई, जग जोशी, शेरबहादुर बिष्ट, वीरबहादुर चलाउने, नरबहादुर नेपाली, नृप बिष्ट, गणेशप्रसाद बजगाँई, रमेश बिष्ट, महाजिते ढोली प्रमुख वाचक, सहायक वाचक र सङ्कलक लगायत ३३ जना सहभागीहरूको उपस्थितिमा यो भारत सङ्कलन गरिएको हो ।

३) परिचय

मौखिक रूपमा पुस्तागत हस्तान्तरण हुँदै आएका लोकसाहित्यका विभिन्न विधाहरूमध्ये धमारी, चाँचरी, भैनी, हुस्को, ओहाली, कर्खा, सवाई, चैत, भारत, डेउडा प्रमुख हुन । यी विधाहरूलाई विभिन्न चाडपर्व, अवसर, मेला, जात्रा, उत्सव तथा संस्कार कर्महरूमा सम्पादन गरिदै आएका पाइन्छ । यी विभिन्न विधाहरूमा भारत एक महत्वपूर्ण विधा हो । कर्णाली प्रदेश र सुदूरपश्चिमका विभिन्न भूभागमा विवाह, व्रतबन्ध, छैटी र मृत्युसंस्कारमा अभिनयात्मक रूपमा भारत गाउने प्रचलन रहिआएको पाइन्छ ।

४) भारतको पाठ

“मन्तरु कुमलु लाग्या, शब्द साई खुलाल

मन्तरु कुमलु बुढाकोटी, नौका अछामका चाले दीपा बुढथापा, जाउ दीपा चौध सय डोटी” भनी कल्ले भन्यो, अछामी राजाले भन्यो । अछामी राजाले भनीसकेपछि दीपा बुढथापा पइले उखवाद^१ उसैको, डोटी ससुरालमा गए । जुँगा पाली

उइना कोच्या रैछन, घुँडा बाडी^२ शिरमाथी पुगेका रैछन,

ए ! भिनाजु दीपा बुढथापाउ ! डोटीका सालाले भन्यो उनका

ए ! के भनि

साला, तुमरा जुँगा खडाउन पाय बाँजा घट्टको कुचो हुन्या छे,^३

भाडु लाउने हुने थे ती जुँगा,

सालाऽ मेरा जुँगा बाँजा घट्टको कुचो हुन्याछे, भाडु लाउने

तु

सालालाई बाँजा घट्टमा राखेर जुताको पानी प्याउन लायकको होई ।

भिना सालाको

ख्यालठट्टा हो यो । मजाक गन्या, त्यत्ति लाग्यो मनमा हेर्नोस् ।

दीपा बुढथापा - यो काँ उड्ने होला ? कइले उड्ने होला ? कैले लडाउँ यिनीहरूलाई ? यो अछामी र डोट्याललाई दीपा बुढथापाका मनमा लाग्या रैछ ।

अछामी राजाले भन्यो -“मन्तरु कुमलु लागे चौध सय खुलाल, मन्तरु कमने बुढाकोटी, नौका अछामका चाले दीपा बुढथापाउ, जाउ चौध सय डोटीमा अब तिमीले जानु पड्यो डोटीमा ।” दीपा बुढथापा डोटीमा गया, गइसकेपछि सात दिनसम्म घुमे, तु भोको होइकी, नाङ्गो होई ? काँबाट आया है ? के है ? कन्नेई^४ डोट्यालले सोदेइन^५, न सोदी सकेपछि डोटीका हरि साई कृष्ण साई, अछामका सूर्जे साई, विनोद साई अछामी राजा उनले डोटी गइसक्यापछि कइले नसोधी सकेपछि भोक लाग्यो, लागिसकेपछि छकालै रातै नौले मुङ्ग्रामा,^६ पानी खाने मुङ्ग्रामा गएर सेती फुली फुलेको, पेली छाया आएको, दीपा बुढथापा पन्याराका पाटीमा गया र दुङ्ग्रामा बसे, हरि साई, कृष्ण साईकी सात जनी, चौध जनी पन्यारी^७ को भेड आयो, आइसकेपछि अब इन पन्यारीसित डोटीको तीर छोडे जस्ता जवाफ अरु, राजासँग चाला गरन्ती, चुक्लि गरन्ती भनेर दीपा बुढथापाले भन्यो - “मलाई कैलेई सोदेइन, तु भोको होइकी, खायाको होई भनी सात दिनका चौध छकाल ।” चौध जनी पन्यारी आइसकेपछि उनले सोधिन्, ती अट्किन, त्यो बाघ होकी ? भूत होकी ? भगाउने होकी ? त्यो रातै आइ बसेको, बिहानै भनेर ती पन्यारी अट्किसकेपछि मेरो डर मान्यो भनेर तीर छोडे जस्ता जवाफ भन्यो -

“ए ऽ चौध सय डोटी कोइ र राजा छैन की ?
डोटी कोइ र काजी छैन की ? ए भाइ ऽ मेरो

ए ऽ चौध सय
ए ऽ चौध सय डोटी कोइ र

१. संवाद

२. बढेर

३. हुन्थे

४. कसैले

५. सोधेन

६. मुहानमा

७. पानी भर्ने महिला

मन्तरी^८ छइन की ?

ए ऽ चौध सय डोटी कोइ र साहु छैन की

?

ए ऽ चौध सय डोटी कोइ र बल्ल^९ जोत्तइन की ?

एउ ऽ ए ऽ चौध सय डोटी कोइ र अन्न खानैन की ऽ ओ ऽ

ए ऽ सात दिनका हो चौध

छकाल भयाइ ऽ ओ ऽ

मरै ऽ दीपाका हो बली जाने करमै ऽ

मरै ऽ दीपाका हो बली जाने करमै ऽ आ ऽऽ डोटी मरनु मेरो करममा लेखियो ऽऽ

डोटी मरनु मेरो करममा लेखियो ।”

ए महाराज ! परभू^{१०} जसैन म दीपा बुढथापाले डोटीका चौध जनी पन्यारीसङ्ग तीर छोडे जस्ता जवाफ - चौध सय डोटी कोइर राजा छैनकी ? कोई काजी छैन, कोई मन्तरी छैन, कोइ डिठ्ठा बिचारी छैनकी, कोई मुखिया, कटवाले छैनकी, सात दिनका चौध छकाल पडे, कोई अन्न खानइनकी, बल्ल जोत्तइनकी, भन्यो र परभू^{१०} पन्यारीलाई सुनाइसकेपछि - यो त कोब मान्छे रैछ, अछामका दीपा बुढथापा भन्ने यिनै रैछन् भनेर चौध जनी पन्यारीले पानी भरिन र सरक्कै^{११} राजा हरि साई, कृष्ण साईका दरबारमा गइन र गलिपर^{१२}, आज हामरो^{१३} बिहानमा पिनाराका^{१४} पाटीमा बसेको, सेती फुली फुलेको, पेली छाया लाएको, गत्कोसे^{१५} निउडेको, तिलचाउडे फुलेको, दावा भडेको,^{१६} सिउनु फुलेको, बड्डाले^{१७} आज हामरा^{१८} चौध सय डोटीको नागल, कागल^{१९} गच्यो । कोइ साउ^{२०} छैनकी, सरजन^{२१} छैनकी, अन्न खानैनकी, पानी पिनेनकी सात दिनका चौध छकाल पडिगे, म र दीपा बली जाने करम भनी और यस्तो यस्ता पुकारा गच्यो भनेपछि - ओ हो ती अछामका चाला दीपा बुढथापा, ल्याओ तिनलाई पगडो अर भनिबर^{२२} राजा हरि साई, कृष्ण साईले दीपा बुढथापाका पाखुडामा समाएर सररर लिए राजा ठाउँ । राजा ठाउँ गइसकेपछि नौ बेतका दुङ्गे खाटमा राजा हरि साई, कृष्ण साई बसेका छिया र दीपा बुढथापाले खल्लिबाट असर्फी तानेर, खुट्टामा राख्योर, पाँयामा राख्योर निउडीखी ढोग,^{२३} पट्टीकी सलाम,^{२४} त्यसैन ढोग सलाम गच्यो र कै भाँतसङ्ग एउटा हरिखबरी सोदून लागिगैछ -

८. मन्त्री

९. गोरु

१०. प्रभू

११. सिधै

१२. थाकेर

१३. हाम्रो

१४. पधैराका

१५. गहतका कोहा जस्तो

१६. दाँत भरको

१७. बुढाले

१८. हाम्रा

१९. बदनाम

२०. साहु

२१. सज्जन

२२. भनेर

२३. निहुरेर ढोग

“ए ऽ जदेउ जदेउ^{२४} राजा, हरि साई, कृष्ण साई ऽ राजा
जीएसी बाबा, मेरा दीपा बुढथापा
दीपा बुढथापा
ए तेल्लो चाकर हो, नीको म राजाको ऽ ।”

ए जीएसी^{२६}
ए निको छैकी बुवा, मेरा
ए म क्या निको, राजा राजपाट नीको ऽ

ए कलिपडो मलाई चौध सय डोटीमा सात दिन घुमे चौध छकाल पडे ! मलाई खाना खाया कोइकी भोको होई भनी कल्लेई सोधेइन् परभू ! हजुरको गात^{२७} कुशल चाहियो ! म त इसोइ छु - न्यायले हारेको, चाउथाल^{२८} मारेको, हजुरका एउटा शरणमा आयाको छु भनी सकेपछि त्यसोभे - “बुवा तु अछामबाट किन आया है ? के कामले आया है ? त भन्” भनीसकेपछिनमा परभू - “डोटीमा आयाको कारण के हो भने- अछामी राजाले मेरो छाकबास थामेइन्, मेरा छोरालाई लिएर हलो जोत्ने, ब्वारीलाई लिएर दलिनमा भाँडा मजाउने, दूध दिने भैंसी छ भने त्यो भैंसी लिएर आफूखी दूध खाने और डोटीका राजा मेरो छाकबास थाम्ने हुनकी भनेर आएको छु सरकारऽऽ” भनेर दीपा बुढथापाले भने पछिनमा^{२९} त के गर्नु पड्ने हो ? नौ सय पल्टन देऊ मलाई ! अछाममा गएर लडाएर अछामको हार डोटीको जीत बनाउन्छु भनिसके पछिनमा नौ सय पल्टन जब लिएर बान्नीगढमा आया हजुरऽ जयगढको बान्नीगढ । एउटा देवीको थापना रैछ, लकडी^{३०}को दाब हालेको वामनी^{३१} को थान रैछ, त्यइमा बसीसकेपछि रातमा असिनो पड्यो, नून धान्ने कारो मुसलधारे मिलो लागेर त्यो नौ सय पल्टन चुटियो, चुटिइसकेपछि हरि साई, कृष्ण साईले त्यो टाउको त्यही वामनीज्यूको थानम्मो लुकाएर बाँच्या । अच्छा अब गयो दीपा बुढथापो वामनीज्यूको थानम्मो आगो लाएर बाँच्या हुने आगो ताप्दा बसेका गएर भन्यो उसले, कसले दीपा बुढथापाले -

“अरे साँफे घाट तल हापुर पाकी गए धान

किन पोल्थौ कठऽ डोटीका हरि साई, कृष्ण साई एऽ वामनीज्यूको एऽ बथान
पोल्थौ ? रन कट्क वामनीज्यूको थान,
रन कट्कउ वामनीज्यूको,
वामनीज्यूको

हो, किन
एऽ थान हो किन पोल्थौ ?
एऽ थान हो किन पोल्थौ ? रन कट्कउ

अरे साँफे घाट तल हापुर कठ, पलाइ गयो कान्या^{३२}

वामनीज्यूको थान हो भनी दीपा बुढथापाउ, मैले केइन्^{३३} ए जान्या होऽ
होऽ वामनीज्यूको थान हो भनी मैले केइन्

जान्या
वामनीज्यूको थान हो भनी

-
२४. हात गोडेरे निहुरेर सलाम
 २५. अभिवादन
 २६. वाँचिराखेस
 २७. शरिर
 २८. दुब्लो, पातलो, चाउरिएको
 २९. पछि
 ३०. लठ्ठी
 ३१. बाहुनी
 ३२. एक प्रकारको घाँस
 ३३. केही पनि नभएको

दीपा मैले केइन जान्या ।”

जोलो, जोलो^{३५} काँण^{३६}

डाँण होऽ तुम पड्यो रन कट्कउ, नवइ लाख

डाँण होऽ तुम पड्यो रन कट्कउ, नवइ लाख

कट्कउ, नवइ लाख

नवइ लाख ।”

सिउती मिउत^{३९} सेरा राखी हाल्यो

दीपा बुढथापाउ चारै दाना मडु^{४२} आइन् इ ऊऽ ए दीउ हो चारै दाना मडु आइन ।”

ए हरि साई, कृष्ण साईका बाउली^{३४}

तुम पड्यो रन कट्कउ, नवइ^{३७} लाख डाँण^{३८} हो

ए ब्वा मेरोऽ

डाँण होऽ तुम पड्यो रन

डाँण होऽ तुम जड्यो रन कट्कउ,

“अरे मेरो राजा सूजे साई, बिनोद साईका एऽ

भुरुमुरे^{४०} वीउतुरे^{४१} भन्नो नवइ लाख डाँण,

४) भारतको सन्दर्भ - प्रस्तुत हरि साई कृष्ण साईको भारतमा अछामका राजा सूजे साई बिनोद साईले डोटीका राजालाई षडयन्त्रमूलक ढंगले पराजित गर्न दीपा बुढथापालाई आफ्नो दूतका रूपमा डोटीमा पठाउँछन । दीपा बुढथापा डोटीमा आएर डोटीका राजा हरि साई कृष्ण साईका चौध रानीहरू पानी भर्ने मुहानमा एका विहानै बस्छन । रानी पानी भर्न धारामा नपुग्दै रानीहरूले सुन्ने गरी रानीले सुनेर राजालाई बताउलान् भनी - आफू सात दिनका चौध छाकसम्म भोको रहँदा पनि कसैले खानको लागि नसोधेको कुरा गीति लयमा ब्यक्त गर्दछन । उक्त कुरा रानीहरूले दरबारमा गएर सुनाएपछि राजाले अछामका दीपा बुढथापालाई दरबारमा बोलाउन पठाउँछन । दीपा बुढथापा दरबारमा आइसकेपछि राजाहरूसँग ढोगाभेटी र भलाकुसारी हुन्छ । राजाहरूबाट डोटी आउनाको कारण सोधिन्छ । दीपा बुढथापाले अछामी राजाले आफ्नो छाकवास नथामेको र छोरालाई हलो जोताउने, बुहारीलाई दलिनमा भाँडा मझाउने र दुहुनो भैसी लगेर आफू दूध खाने गरेकाले आफू निकै अन्यायमा परेको र न्यायका लागि डोटेली राजाको शरणमा आएको बताउँछन । डोटेली राजा हरि साई, कृष्ण साईले आफूहरूले गर्नुपर्ने काम के हो भनी दीपा बुढथापालाई सोध्छन् । डोटेली राजाको नौ सय पल्टन लगेर अछामको हार डोटीको जीत गराएर फर्कने कुरा दीपा बुढथापा बताउँछन । राजा सहित नौ सय पल्टन अछामको बान्नीगढमा पुग्छ । रातमा भारी असिनापानी पर्छ र पल्टन चुटिन्छ । राजाहरूले बचनका लागि देवीको थानमा टाउको लुकाउँछन । पल्टनले देवीको थानमा आगो लगाएर तापिरहेको अवस्थामा दीपा बुढथापा गएर देवीको थानमा आगो किन लगायौ ? भनी गीति लयका माध्यमबाट प्रश्न गर्दछन् । त्यसको जवाफमा राजाले देवीको थान हो भनेर आफूहरूले थाहा नपाएको बताउँछन । त्यसो हो भने राजालाई नौ लाख जरिवाना तोकिन्छ र दीपा बुढथापाले अछामी राजाको गुणगान गर्दै भारतको प्रस्तुतिलाई सम्पन्न गरिन्छ ।

३४. पाखुरामा

३५. जोडा

३६. पीडा

३७. जरिवाना

३८. नौ

३९. खेतको नाम

४०. हल्का

४१. वीऊ

४२. कोदो

५) भारतको आशय - यस हरि साई कृष्ण साईको भारतमा मध्यकालीन बाइसे चौबिसे तथा भुरेटाकुरे दरबारका राजाहरूले अनेकौं जालभेल र षडयन्त्र गरेर कसरी छिमेकी राज्यमाथि विजय प्राप्त गर्न भुक्त्याएर आफूलाई शक्तिशाली प्रमाणित गर्दथे भन्ने कुरा देखाउन खोजिएको छ ।

मध्यकालीन डोटी राज्यका राजा हरि साई कृष्ण साईलाई पराजित गर्न अछामका राजा सूर्जे साई विनोद साईले डोटीमा ससुराल भएका अछामका दीपा बुढथापालाई त्यहाँ पठाउँछन् । दीपा बुढथापा डोटी दरबारमा आएर आफूमाथि अछामी राजाले अन्याय गरेको र न्यायका लागि आफू डोटी आएको कुरा डोटेली राजालाई बताउँछन् । त्यसो भए हामीले के गर्नु पर्‍यो ? भनी राजहरूले सोध्छन् । दीपा बुढथापाले नौ सय पल्टन लिएर डोटीको जीत र अछामको हार बनाएर फर्कने बताउँछन् । पल्टन अछामको बान्नीगढमा पुगेको रात असिना पर्छ । असिनाले चुटिएको पल्टन जाडो भएकाले आगो बालेर तापिरहेको अवस्थामा दीपा बुढथापा आउँछन् र त्यहाँ बाहुनीको थान रहेको र त्यसमा डोटेली राजाले आगो लगाएर पोलेकाले नौ लाख जरिवाना गरिएको कुरा बताउँछन् । डोटेली राजालाई जरिवाना गर्न सकेकोमा दीपा बुढथापा अछामी राजाको गुणगान गाउँछन् ।

जालभेल र षडयन्त्रलाई राम्रोसंग बुझ्न नसक्दा दुःख र पराजय भोग्नु पर्छ भन्ने कुरा यस भारतमा व्यक्त गरिएको छ, जुन डोटेली राजाले व्यहोर्नु परेको छ ।

सन्दर्भ सूची

बन्धु, चूडामणी, (२०६६), नेपाली लोक साहित्य, काठमाण्डौ : एकता बुक्स डिष्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि. ।

शर्मा, बद्रीप्रसाद विनाडी, (२०७४), लोक काव्य भारतको अध्ययन, काठमाण्डौ : बुद्ध पब्लिकेशन प्रा.लि. ।